

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

ВОЇНСЬКІ ПОВІСТІ В ПІВДЕННОРУСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ XII ст.

На думку автора, Київський літопис є ізводом, який складається в основному з воїнських повістей, з'єднаних аналістичними статтями. У даній розвідці розглядаються повісті Володимира Мономаха, його синів – Мстислава та Ярополка, а також небожа Всеволода Ольговича.

Як відомо спеціалістам, Київський літопис XII ст. є продовженням «Повісті временних літ», а після нього у південноруському ізводі¹ вміщено Галицько-Волинський літопис XII ст. На думку О.О.Шахматова, перша частина ізводу, що включає «Повість» і Київський літопис, приєднана до наступної – Галицько-Волинського літопису – «ніби механічно»². І дійсно, між ними існує хронологічний (у шість років) і тематичний розрив. Вони різняться стилем, художніми засобами та й самою манерою письма. А учень О.О.Шахматова М.Д.Присьолов відзначав «безперервність літописної справи в Києві за все XII століття» і дійшов висновку, що в Києві добре засвоїли традицію, створену Печерськими ізводами кінця XI – початку XII ст.³ Ішлося про Початковий ізвод 1095 р. і ту ж «Повість временних літ».

У виданій наприкінці 1860-х рр. книжці про давньоруське літописання з красномовною назвою «Про склад давньоруських літописів до кінця XIV ст.» К.М.Бестужев-Рюмін виявив у тексті Київського ізводу багато коротких відомостей, що, на його погляд, належали різним авторам. Він перелічує запозичення (або парафрази) з чернігівського, переяславського, новгород-сіверського, суздальського, новгородського, смоленського, волинського, галицького літописання⁴. Учений чи не першим висловив припущення щодо існування особистих князівських літописців: Ізяслава Мстиславича, Святослава Ольговича, Андрія Боголюбського, Святослава Всеволодича, братів-Ростиславичів, насамперед Рюрика⁵. Разом із тим К.М.Бестужеву-Рюміну належить важлива й раніше ніким, здається, не висловлювана думка, що у складі Київського ізводу присутні літописні повісті.

М.С.Грушевський скептично віднісся до поширеної у той час думки щодо цілісності Київського ізводу і поставив перед собою завдання виділити в його тексті дружинні чи воїнські повісті. Історик відзначив складність пошуку повістей у джерелі, бо «дружинна повість губиться звичайно в загальному понятті літопису, розпливається в сірій масі літописних записок, не виступаючи скільки-небудь яскраво в нашій уяві»⁶. Та у цих нігілістичних словах вченого проглядає правильна думка: Київський літопис є по суті зібранням воїнських (дружинних) повістей, з'єднаних між собою літописними, порічними (аналістичними) статтями, і ці статті не завжди відзначаються високим літературним смаком. На прикладі «Повісті про Ізяслава Мстиславича», головній і найбільшій у Київському літописі, Грушевський розглядає дружинну (воїнську) повість як історико-літературну пам'ятку. Для неї він робить виняток із загальної осудливої оцінки Київського ізводу, вважаючи цю Повість одним із кращих творів старої літератури та культури, що потребує серйозних досліджень⁷. У цій непослідовності оцінок – увесь Грушевський, у творах якого, насамперед історичних⁸, безліч суперечностей, протилежних поглядів на ті ж самі джерела, осо-

---

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

би, факти, події та явища. При всьому тому його праці були й залишаються цінними і продовжують життя в науці наших днів.

До цієї Повісті звернувся І.П.Єрьомін у присвяченій Київському літопису статті. Він зауважив, що літописна повість, на відміну від літописного оповідання, завжди витримана у межах певного літературного стилю. Дійсність же відбивається у ній в «умовних контурах» абстрактного, антиреалістичного методу. Учений припустив, що зерном, з якого повість як жанр виросла і розвинулася, були записи, які повідомляли про смерть того чи іншого князя⁹. Ця думка уявляється мені спірною. Біля джерел літописної повісті стояли й записи іншого роду, зокрема про воїнські подвиги героя, як це, поза сумнівом, сталося у повістях про Ізяслава Мстиславича у Київському і про Данила Романовича в Галицько-Волинському літописах.

Наголошу на тому, що насправді існує принципова й велика різниця між повістями і літописами (у складі ізводів). Повість веде розповідь, не особливо звертаючи увагу на дати подій, виклад у ній зв'язний і цілісний. Як відомо, великі й малі повісті, що входять до продовження Київського літопису в південноруському ізводі – Галицько-Волинського ізводу, писалися взагалі без позначення років. Існуючі в його Іпатіївському списку дати проставлені набагато пізніше, далеко не завжди вдало і майже всюди неточно. Головне ж – на відміну від літопису, у повісті події зосереджені навколо головного героя. Зображувальні засоби повісті звичайно яскравіші від тих, що бачимо в літописі. Сама емоційність викладу у повісті незмірно вища, ніж у літописному оповіданні. Можна, вважаю, пояснити це тим, що традиційна розповідь літопису, який складається з окремих порічних статей, часом зв'язує руки оповідачеві, змушує його ділити й дробити виклад, навіть у тих випадках, коли він скористався невідомою нам зв'язною й цілісною розповіддю (оповіданням чи повістю)¹⁰.

У процесі вивчення Київського ізводу XII ст. я дійшов висновку, що це джерело складається в основному з великих і малих воїнських (переважно) повістей, з'єднаних звичайними літописними статтями. Зрозуміла річ, аби зберегти цілісність тексту, складачі й редактори розставляли у ньому дати, що не завжди відповідали дійсним, відрізняючись від них на один – два, а то і на три роки¹¹. Літописні повісті визначають світоглядне і художнє обличчя ізводу, вони є найбільш вартісними його частинами.

«Повість Володимира Мономаха»

Як мовилося, дослідники здавна відзначали складність, своєрідну мозаїчність літописних ізводів, починаючи з «Повісті временних літ». Думка, за якою літописи складаються з різночасових і різнорідних частин, являючи собою, отже, ізводи, зовсім не нова і була висловлена ще на початку XIX ст. П.М.Строевим¹². Такий склад був властивий практично всім давньоруським літописам, починаючи з перших, що дійшли до нашого часу. Саме поняття літописного ізводу далі було конкретизовано і розвинуто у працях М.П.Погодіна, І.І.Срезневського, І.Д.Беляєва, К.М.Бестужева-Рюміна і найбільше – О.О.Шахматова. «Було б неприпустимою модернізацією розглядати тексти літописів (у тому числі й «Повісті временних літ») як тексти єдині, що належать одному авторові», зазначив Д.С.Лихачов, на думку якого, неодноразові спроби відновити первинний «авторський» текст «Повісті временних літ» (А.Шлецер) або знайти єдиного автора для величезного за обсягом і темами Київського літопису XII ст. (Татищев, Шлецер, Міллер) та Новгородського XI ст. (Татищев, Міллер) не мали успіху й давно відкинуті наукою¹³.

Моя праця, частиною якої є ця стаття, присвячена в основному розглядові структури Київського ізводу XII ст., виділенню в його тексті великих і малих

воїнських повістей. Проте перша серед цих повістей, що присвячена Володимирі Всеволодичу Мономаху, розпочинається ще на сторінках «Повісті временних літ». Ця Мономахова повість плавно і якимось непомітно переходить у Київський літопис, де й завершується розчуленим йому панегириком.

«Повість Мономаха» – зовсім не єдина в «Повісті временних літ». Більш відомою, існування якої в її складі визнається всіма дослідниками, є «Повість про осліплення Василька Тербовльського»¹⁴. Тому помилково є поширена у науковій літературі думка щодо цілісності «Повісті временних літ», яка немовби складається чи не винятково з порічних статей. Адже із самого початку літописання виклад історичних подій за роками в ізводах не був єдиною й неодмінною формою відбиття дійсності в літературі.

Повість про Володимира Всеволодича Мономаха розпочинається в Несторовому літописі під 1093 р. з опису смерті його батька, горя та туги героя, перед яким стоїть важкий політичний вибір. Володимирові доводиться зробити крок, від якого залежить і його доля, і доля держави. Сум'яття його душі висловлене у словах: «Аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столъ преже отца его былъ». «И, размысливъ, посла по Святополка Турову, а сам иде Чернигову»¹⁵. Це місце літопису потребує пояснення.

У посмертному панегирикові Всеволоду Ярославичу (помер 13 квітня 1093 р.) літописець зосередився на його високих моральних рисах, любові небіжчика до церкви та її служителів – і ні словом не прокопався про його державну діяльність. Нічого не сказано і про те, кого бачив Всеволод на київському престолі. Адже сам Всеволод Ярославич здобув київський стіл після своїх старших братів – Ізяслава і Святослава, отже, за порядком «лествичного восхожденія», коли стіл передається від старшого брата до молодшого за віком. Але в феодальному суспільстві, завдяки виступам князів-ізгоїв проти такого порядку у 80-х – на початку 90-х років XI ст. почала поширюватись і думка щодо «отчинного» принципу наслідування престолів. Найактивніший серед ізгоїв Олег Святославич, син старшого брата Всеволода Ярославича, в 1083 р. на короткий період повернув собі Тмуторокань, а син уже молодшого брата Всеволода Ігоря Давид дещо пізніше насильно утвердився у Володимирі-Волинському¹⁶. Вони вважали ті землі своїми «отчинами» і, можна думати, зуміли утвердити принцип «отчинного» наслідування у правовій свідомості частини князів і великих феодалів.

Всеволод із Володимиром не визнавали подібних претензій ізгоїв, вони залишалися вірними порядкові «лествичного восхожденія». Це підтверджується наведеними вище сумнівами Мономаха у своєму праві посісти київський великокнязівський престол. В.О.Ключевський витлумачив це місце «Повісті временних літ» таким чином: «Володимир почав роздумувати, мабуть, із приводу поради посісти київський стіл в обхід старшого брата в перших Святополка Ізяславича: «Сяду я на цей стіл – буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька»¹⁷. Останніх слів немає в літописі, однак сенс роздумів Мономаха, як мені здається, історик вірно зрозумів.

Чи не першим побачив складність і суперечливість становища, що склалося навколо київського великокнязівського стола в 1093 р., О.Є.Пресняков. Він висловив припущення, що віддання Володимиром Києва Святополку зовсім не було визнанням Мономахом порядку родового старійшинства, а всього лише конкуренцією двох «отчинних» прав – його самого і Святополка. Це, на думку вченого, свідчить про бажання Володимира «відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків з огляду особливо безперервної його боротьби із Святославичами за Чернігів»¹⁸.

Це судження Преснякова знаходить підтвердження в подальшому розвитку подій і, можливо, було підказане історикові самим цим розвитком. Дійсно,

не мине й місяця, як Святополк із Мономахом утворять дуумвірат, спрямований не лише проти половецької загрози, а й проти Олега Святославича¹⁹.

Здається, головна причина поступки Києвом Святополку була в Мономаха іншою. Розповідаючи про кінець князювання Всеволода Ярославича в стольному граді Русі, літописець, як на мене, не випадково підкреслював відданість государя порядкові родового старійшинства при заміщенні київського та інших столів²⁰. У цьому Володимир, слід думати, був згодний із батьком. Він добровільно віддав Київ слабосилому і нездатному Святополку, мабуть, ще й тому, що не хотів спричиняти поштовх новим усобицям на Русі – адже події осені 1093 р., що завершилися кривавою битвою на Нежатиній Ниві²¹, поза сумнівом, продовжували жити в пам'яті людей старшого і середнього віку.

Наведені вище Нестором слова Мономаха «аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти...», свідчать на користь моєї думки. Володимир пам'ятав про «отчинний», сприятливий для нього порядок престолонаслідування, але, мабуть, розумів, що спертися на нього у той час привело б до пролиття руської крові. Все ж таки він поважав принцип родового старійшинства, про що свідчать його слова в «Повчанні»: «И на весну посади мя отець в Переяславлі передъ братьею»²² – у них відчувається ніяковість Мономаха, його невільна провина перед старшими в роді Ярославичів братами в перших Ізяславичами і Святославичами. Можна думати, своїм вчинком 1093 р. він повернув моральний борг Святополку Ізяславичу.

Із самого початку «Повісті Мономаха» її автор беззастережно схвалює всі дії та вчинки героя. «Доброзичливість і співчуття до самого Володимира помітні особливо з кончини його батька (коли Мономаху виповнилося 40 років), будучи висловлені літописцем то в самій поведінці героя, то в оцінці його діянь. Темою цих висловлювань літопису є постійна турбота Мономаха про благо Руської землі та його розсудливість при досягненні цієї високої мети»²³. Повістяр схвалює поступку Володимиром чернігівського стола Олегу Святославичу, не бажаючи брати до уваги того, що ця поступка була вимушеною. Сам Мономах у «Повчанні» відверто написав, що був змушений під загрозою половецького вторгнення віддати Чернігів ненаситному Олегові²⁴.

Продовжуючи «Повість Мономаха», автор описує труднощі, з якими зіткнувся Святополк Ізяславич із перших днів сидіння на київському престолі. Він необачно наказав схопити половецьких послів, котрі, за словами повістяра, прийшли домовитися про мир. По тому насунула величезна половецька орда, виступити проти якої у Святополка не було ані сил, ані мужності. Тоді до справи втрутилися верхи київського суспільства: «Смыслении же глаголаху:... «Но послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогль»». Святополк послушав поради й попросив допомоги у Мономаха²⁵. Разом із молодшим братом Ростиславом він підтримав київського князя, і не його вина, що нашвидкуруч зібране руське військо зазнало поразки від переважаючих за чисельністю сил половецьких ханів.

Повістяр вважає Мономаха миролюбною людиною, адже перед битвою «Володимеръ хотяше мира, Святополкъ же хотяше рати»²⁶. Та обставини вимагають від нього воювати з ворогами. Навіть згода нашого героя на зрадницьке захоплення і вбивство двох половецьких ханів у 1095 р. виправдовується автором: мовляв, він пішов на це під тиском своєї дружини²⁷. Так само з прихильності до Мономаха повістяр по суті виправдовує його нерішучі дії у справі осуду й покарання Давида Ігоровича за осліплення Василька Тербовльського. Володимир Всеволодич засуджує негідну поведінку київського князя Святополка в цій справі, але все ж таки не воює з ним²⁸.

Головну заслугу Володимира Всеволодича перед Руссю та її народом повістяр вбачає в його самовідданій і запеклій боротьбі проти наступу половець-

ких ханів. Розповідь про походи руського війська проти ханів є центральною частиною не лише «Повісті Мономаха», а й «Повісті временних літ» за останнє десятиріччя її складання. «Літопис по вінця наповнений дзвоном воєнної слави», і ця слава багато в чому пов'язана з ім'ям Мономаха²⁹. Із 1103 р. починається низка переможних походів руського війська у степ, очолених Святополком Ізяславичем київським і Володимиром Всеволодичем, котрий посідав тоді скромний стіл Переяславля Руського, але на той час уже зажив слави звитяжного переможця жорстоких кочовиків.

Здавалося б, ініціатива в здійсненні воєнної експедиції південноруських князів у Степ мала належати їх главі – великому князеві київському Святополку. Проте повістяр зображує справу таким чином, що ініціатором першого та інших походів виступає Володимир Всеволодич. Літописна стаття 1103 р. яскраво відбиває апологетичну тенденцію Мономахового повістяра. Спочатку в повісті йдеться про те, що Святополк і Мономах зійшлися думати на Долобську³⁰. Володимир (як виходить із тексту джерела) почав закликати дружинників Святополка до походу у Степ. Проте вони почали відмовлятися, мотивуючи це тим, що, мовляв, навесні не варто іти, можна загубити смердів (селян) і їхні ниви. Воїни Святополка бідкалися й про те, що в поході загублять селянських коней. І в цей вирішальний момент Мономах звернувся до дружинників київського князя з палкою промовою: «Дивно ми, дружино, оже лошадей жалуете, ео же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смердъ и приеховъ полоачинъ ударить и стрелою, а лошадей его поиметь, а в село его ехавъ иметь жену его и дети его, и все его именье То лошади жаль, а самого не жаль ли?»³¹. Після чого присоромлена дружина Святополка і сам він погодилися піти у Степ.

Далі було здійснено ще чотири великих і переможних походів Русі проти ханів: у 1107, 1109, 1111 і 1116 рр. І всі вони, згідно зі складачем Мономахової повісті, проводилися з ініціативи Володимира Всеволодича. Особливо яскраво він описує похід 1111 р., внаслідок якого руські полки пройшли далеко на схід Половецькою землею і змусили сина хана Шаруканя Отрока разом із 40-тисячною ордою втекти до Грузії. Відгомін цього славетного походу зберіг Галицько-Волинський літопис у панегирику Романові Мстиславичу, з якого розпочинається збережений часом його текст³².

Характерним для манери праці повістяра є те, що оповідь про цей похід починається з дещо переробленого тексту статті 1103 р. Так само Мономах виголошує промову перед дружиною Святополка, так само присоромлені воїни та їхній пан погоджуються йти у похід. Текст цієї промови майже збігається з текстом виступу Володимира в 1103 р. Але на початку розповіді вже не Святополк із Володимиром на рівних сходяться думати, а ініціатива беззастережно віддається Мономаху: «Вложи Богъ Володимиру въ сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганья, на весну»³³.

Виголошення промов героєм є однією з характерних рис воїнської повісті в літописах. Неодноразово звертається до своїх воїнів з яскравими промовами Ізяслав Мстиславич, про що йтиметься далі, в розгляді присвяченої йому повісті. Так само Данило Романович на сторінках присвяченого йому ізводу запалює воїнів своїми емоційними виступами, які слід віднести до високих зразків ораторського мистецтва³⁴.

Останній серед своїх великих переможних походів на половецьких ханів героєм повісті здійснив у 1116 р., коли він уже посідав київський престол. Тоді його син Ярополк здобув головні половецькі «гради» Бугров, Шарукань і Балин. Половецька загроза Русі була усунута³⁵.

Для розуміння оцінки героя в «Повісті Мономаха» важливими уявляються заключні слова розповіді у «Повісті временних літ» про похід 1111 р.:

«Възвратишася русьстии князи въсвои си съ славою великою къ своимъ людемъ. И ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Греком и Угром, и Ляхомъ и Чехом, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во веки, аминь»³⁶.

Всесвітня слава Володимира Всеволодича згадується в його некрологічній характеристиці, вміщеній у Лаврентіївському літописі під 1125 р. Помер Мономах, «прослувуй в победах, его именем трепетаху все страны, и по всем землям изыде слух его»³⁷. Інший, але теж високий і розчулений, панегірик Володимирю вміщено в кінці його повісті в Київському літописі, згаданий на початку цього параграфа.

На панегирику Мономахові і завершується його повість у Київському ізводі. Однак він продовжував жити в цьому та інших літописах і через багато років по смерті. Вдячна пам'ять про князя ще довго дає про себе знати. У рік смерті Мономаха його син Ярополк безстрашно виступив проти половців: «Тогда же благоверного князя корень и благоверная отрасль, Ярополкъ призва имя Божие и отца своего, съ дружиною своею дързну»³⁸. А коли Ярополк став київським великим князем, він виявив милосердя до чернігівського князя Всеволода Ольговича, що «заратился» в 1139 р., бо був милостивий норовом, мав страх божий у серці, подібно до свого батька, і, не захотівши творити кровопролиття, уклав із ним мир»³⁹.

І далі Володимир Мономах виступає в Київському ізводі як високий взірець для наслідування нащадками. Його велич і слава переносяться літописцями на синів і внуків героя. Так, розповідаючи під 1140 р. про труднощі його сина Мстислава, великого князя київського, коли «налегли половци на Русь», літописець піднесено пише: «Се бо Мъстиславъ Великий наследил отца своего путь Володимера Мономаха великаго, Володимеръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ»⁴⁰.

На Русі Мономашичі вважалися головним княжим родом. Їм звичайно віддавали перевагу перед іншими князівськими кланами. У 1141 р. новгородські вічники просять собі в князі представника «племени Володимеря», відмовляючись прийняти сина чи брата Всеволода Ольговича, котрий посідав тоді великокнязівський стіл. Навіть прихильне до Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, київське віче в 1147 р. рішуче відмовляється послати військо проти Юрія Долгорукого, сина Володимира Всеволодича. Вічники заявляють Ізяславу: «Не можемъ на Володимире племя руки възнати на Гюргя»⁴¹. Те ж саме мовлять київському государю куряни. Цей перелік літописних контекстів, у яких прославляється Мономах і його плем'я, можна ще продовжувати.

І в небагатьох пам'ятках світської не літописної літератури XII–XIII ст. Володимир Всеволодич виступає неперевершеним ніким ідеалом государя, «страдальца» за Руську землю. Співець «Слова о полку Ігоревім» жаліє про те, що «того старого Владимира нельзе бе пригвоздити къ горамъ киевськимъ»⁴² – він би сильною рукою й безмежним авторитетом забезпечив єднання князів перед лицем ворожої загрози. Нарешті, у «Слове о законе и благодати», створеному, можливо напередодні навали орд Батия на Русь, Володимир Мономах звеличується як самовідданий борець за Руську землю, її щит і меч. Адже половці лякали його ім'ям дітей ще в колиці, а литва боялася визирнути зі свого болота, коли чула про грізного государя Русі⁴³.

Такі думки викликає короткий розгляд «Повісті Мономаха», якою завершується «Повість временних літ» і якою починається її наступник у південноруському ізводі – Київський ізвод.

«Літопис Володимирова племені»

Статті, що відкривають Київський ізвод (1118–1139 рр.), П.П.Толочко назвав «Літописом Володимирова племені». У цих статтях відображені останні сім років князювання Володимира Всеволодича, правління його синів Мстислава і Ярополка. Дослідник не наважився назвати авторів або автора цієї частини Київського літопису. Він висловив припущення, що ним був той самий книжник, котрий редагував, за велінням Мстислава, «Повість временних літ». Цей літописець належав до близького оточення Мономаха і був його палким шанувальником⁴⁴. Дійсно, промономахова тенденція цих статей не викликає сумнівів.

Однак дивним виглядає те, що у статтях 1118–1125 рр. не можна розгледіти особливої «Повісті про Володимира Всеволодича». Вони відбивають повсякденне життя і воїнські труди великого государя. Тим часом, посмертний панегірик князеві під 1125 р. виявляє розуміння літописцем дійсного масштабу і величі його постаті: «Преставися благоверный князь, христілюбивый и великий князь всея Руси Володимеръ Мономахъ, иже просвети Рускую землю, акы солнце лучи пуцаю». Далі йдеться про гучну славу князя у всіх країнах як переможця «поганих» (половців), «братолюбца» і «нищелюбца», «доброто страдальца» за Руську землю⁴⁵.

Тому ймовірним видається припущення, що «Повість Мономаха», в якій головна увага відведена його подвигам у боротьбі з половецькими ханами і яка, на мою думку, була вміщена в «Повісті временних літ»⁴⁶, з невідомих причин не була продовжена у Київському літописі. Останні сім років князювання Володимира Всеволодича, що відображені в ізводі, описані буденно, у формі і змісті порічних статей. Чому так сталося, відповісти неможливо, хіба якщо поринути в область спокусливих, але безпідставних (у джерельному плані) гіпотез.

Лише стаття 1123 р. вигідно вирізняється на тлі статей 1118–1125 рр. своєю докладністю і насиченістю подіями. У ній, як мені здається, помітний відгомін «Повісті Мономаха» з «Повісті временних літ». Ідеться про війну Володимира Всеволодича проти непокірного васала, небожа Ярослава Святополчича, котрий бажав здобути для себе стольний град Володимир-Волинський. У тому місті сидів син Мономаха Андрій із нечисленною, як виходить із контексту оповідання, залогою. Володимир же з Мстиславом не встигли йому на допомогу. Ярослав, який зібрав чимале військо з іноземних найманців (угрів, поляків і чехів) і мав підтримку Володаря і Василька Ростиславичів (ворогів київського князя), вимагав від городян відчинити перед ним браму. Але Андрій, сподіваючись на Господа і на свого батька, тримався твердо. Ситуація розрядилася несподівано: під час об'їзду обложеного міста Ярослав наптовхнувся на двох поляків (що, мабуть, не належали до його війська), котрі і вбили його. Залишене без проводиря військо розійшлося хто куди, а Володар із Васильком схаменилися і послали дарунки Мономаху до Києва, благаючи простити їх.

Володимир Всеволодич звернувся з промовою до своєї військової дружини, засудив гордощі й непослух Ярослава і послав до Володимира-Волинського великий контингент воїнів на чолі з Мстиславом. Сам князь збирався піти слідом за ним «съ всеми вои», та надійшла звістка про загибель Ярослава і зняття облоги з міста⁴⁷.

Що ж до «Повісті Мстислава Володимировича», то розгледіти її в порічних статтях 1125–1132 рр. доволі складно. Тому що розповідь про вокняжіння Мстислава починається в ізводі буденно, лаконічним порічним записом: «Мъстиславъ, старейший сынъ его [Мономаха] седе на столе в Києви, отца место своего, майя въ 20. Слышавше же се врази половци смерть Володимерю, и присунушася къ Баручю...»⁴⁸. У наступних, 1126–1127 рр., коротких статтях ім'я

Мстислава навіть не згадується. Це типові для джерела порічні статті. Хіба що стаття 1128 р. зберегла певні риси тієї можливої повісті, яка могла бути воїнською.

У цій статті йдеться про те, як майбутній глава клану Ольговичів Всеволод відібрав у свого дядька Ярослава Чернігів і сів у ньому: «Олговичь Всеволодъ я стръя своего Ярослава Чернигове...». Він захопив престол, зневаживши порядок престолонаслідування. Мстислав із братом Ярополком вирішили піти на Всеволода, щоб відновити справедливість. Вони присягнулись Ярославу, що допоможуть йому повернутися до Чернігова. Та ігумен київського Андріївського монастиря Григорій відрадив братам воювати, сказавши, що меншим злом буде переступити хресне цілування, ніж пролити християнську кров. Григорія підтримав скликаний ним церковний собор. Ярославу довелося піти на удільний стіл до Мурома. Повістяр зі співчуттям пише про вимушений вчинок Мстислава: «И створи волю ихъ [діячів церкви], и съступи хреста Мъстиславъ къ Ярославу, и плакася того вси дни живота своего»⁴⁹.

Можна висловити здивування з приводу того, що князювання Мстислава описане так лапідарно у Київському ізводі, адже його надзвичайно високо цінували на Русі. Мине кілька років, і літописець добрим словом згадає государя, засуджуючи князівські чвари по смерті Ярополка (1139 р.). Він згадає також, як Мстислав самовладно вигнав із Руської землі двох половецьких княжичів, що «не бяхуть [в] его воли», і заслав їх аж до Царгорода: «Се бо Мъстиславъ великый наследи отца своего потъ [шлях] Володимера Мономаха великаго»⁵⁰. Налякані княжичі наважилися повернутися на Русь лише через сім років після кончини грізного Мстислава...

Як це не дивно, в літописі взагалі відсутній посмертний панегірик Мстиславу, і лише коротко згадано про його смерть. А тим часом «великий Мстислав», як мало хто серед його рідні, заслуговував на зворушену і захопливу похвалу, і не тільки як борець проти половецьких ханів, а й як государ, що зумів зберегти єдиновладдя на Русі та єдність держави. І того й іншого так не вистачатиме його наступникам на київському столі!

Звідси напрошується висновок, що «Літопис Мстислава», як дехто називає його, зберігся в Київському ізводі з великими втратами, приблизно десь на чверть його первинного тексту. Цього, втім, недосить для заманливого припущення щодо існування особливої воїнської повісті про князя Мстислава. Так само у звичайних, здавалося б, літописних статтях відбите князювання у Києві Ярополка Володимировича⁵¹. Однак статті, що охоплюють 1132–1139 рр., докладніші й системніші від тих, в яких описане правління Мстислава. Крім того, що головне, вони об'єднані фігурою Ярополка, котрий стоїть в епіцентрі викладу. А це і є одна з найсуттєвіших ознак літописної повісті.

Вже у першій статті цієї, умовно кажучи, «Повісті Ярополка» ми бачимо сина Мономаха у ролі великого князя Русі, котрому доводиться стримувати зазіхання на Київ і загальноруську владу свого молодшого брата Юрія (Долгорукого) і брата у перших Всеволода Ольговича. Незабаром після сходження на київський стіл Ярополк залагоджує конфлікт між родичами через Переяславль Руський, виводить звідти Юрія і віддає місто іншому братові В'ячеславу. Юрій не вгамувався і виміняв у Ярополка Переяславль на свій Суздаль. Адже Переяславль був своєрідною сходинкою до великокнязівського стола, отож, Юрій чітко позначив цим вчинком свої наміри. Тоді до змагань навколо Києва втрутилися Ольговичі⁵², котрі теж вважали свої права на стольний град Русі безсумнівними.

Повістяр зображує нерішучого насправді й непослідовного Ярополка владним вершителем долі Руської землі. Він швидко (в зображенні автора) нібито розв'язує переяславський вузол, віддавши місто з властю іншому своєму бра-

тові Андрію. По тому Всеволод Ольгович теж вирішує забрати собі Переяславль і «сь всею братъею» підступив до міста. Ярополк завдав йому контрудару, захопивши частину Чернігівської землі. Але потім Ярополк, котрий зібрав велике військо, не знати чому, пішов на мир: «И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую». 1139 року Всеволод Ольгович знову рушив на Ярополка. Та «людие черниговци» примусили Всеволода просити миру, і Ярополк, подібний (на думку повістяра) до свого батька Володимира, милостивим норовом і поважанням Господа, «створи с нимъ миръ»⁵³. Все сказане дозволяє, здається, припустити, що Київський ізвод зберіг фрагменти «Повісті Ярополка».

У відбитій у Київському ізводі частині «Повісті Ярополка» створено все ж таки доволі об'єктивний образ князя. З її тексту виходить, що він не зумів об'єднати клан Мономашичів та закріпити за ним Київ і загальноруську владу. Напроти того, з перших днів свого князювання Ярополк допустив розкол свого клану на Мономашичів і Мстиславичів, які почали завзято змагатися між собою за волості та міста. Його міжкнязівська політика виявилася непослідовною й хаотичною. Ярополк не зміг скористатися ні дипломатичними, ні військовими засобами, щоб відтіснити Ольговичів від Києва. Оповідаючи про його намагання помирити між собою Ольговичів і Давидовичів, джерело зауважує: «Хулу и укорь прия на ся [Ярополк] отъ братъе своея и отъ всихъ...», чим відбиває непопулярність князя і його державницьких заходів у феодальному суспільстві. Його земельні пожалування були безсистемними і не служили ні клановим інтересам нащадків Мономаха, ні справі зміцнення великокнязівської влади (його земельну політику неначе перейняв його наступник Всеволод Ольгович). Тому по кончині Ярополка його брати не змогли протистояти злагодженому натискові Ольговичів – Всеволода, Ігоря і Святослава⁵⁴.

«Повість Всеволода Ольговича»

Ще більше підстав існує для твердження, що наступною повістю в нашому літописі є твір, присвячений Всеволоду Ольговичу. М.С.Грушевський визнав, що «панування Всеволода ... описане в ряді досить великих записок доволі однотайно», тобто становить цілісність⁵⁵. П.П.Толочко теж бачить у статтях 1140—1146 рр. «комплекс записів», які розглядає мов літопис Всеволода⁵⁶. Обидва дослідники згодні в тому, що ця низка записів є прихильною до Мономашичів, а до самого Всеволода автор ставиться досить стримано. Робились спроби виявити джерела розповіді про цього князя. Висловлювалася думка, що серед них був якийсь літопис «Володимирова племені» за 1139—1143 рр., що симпатизував князеві Андрію Мономашичу, а також літописи самого Всеволода і його братів Ігоря й Святослава. Обидва вони були ображені старшим братом, котрий позбавив їх Чернігова і вперто відмовлявся надати їм якісь волості (про що красномовно оповідає Київський ізвод). Тому літописці Ігоря й Святослава були вороже налаштовані проти глави клану Ольговичів⁵⁷. Певна річ, у Всеволодовій повісті відчувається ще й рука прихильного до нього чернігівського книжника. Тому образ цього государя в повісті виглядає таким суперечливим...

Між повістями Ярополка і Всеволодовою немає звичайних порічних статей. Джерело розповідає, як негайно після кончини Ярополка починає діяти чернігівський князь. Уже самий початок «Повісті Всеволода Ольговича» зображує його вокняжіння в Києві з відвертим осудом дій князя. Коли по смерті Ярополка Володимировича в березні 1139 р. у Києві сів його наступник за віком брат В'ячеслав, про це дізнався Всеволод і разом зі Святославом Ольговичем (братом) та Володимиром Давидовичем (братом у перших) прийшов до Вишгорода, зібрав там військо і несподівано для В'ячеслава пішов на Київ. Коли він «нача зажигати двори иже суть предъ городомъ и в Копыреве конце», миролюбний

В'ячеслав вирішив віддати йому Київ і подався до свого доменіального володіння Турова. Всеволод сів на київський стіл – і відразу обманув брата Ігоря, якому обіцяв передати Чернігів, але не зробив того, а впустив до міста свого союзника Володимира Давидовича⁵⁸. Із цього почалася напруженість у стосунках Всеволода з братами Ігорем і Святославом.

Всеволод Ольгович виглядає в присвяченій йому повісті політиком непослідовним, нерішучим і зрадливим. Його стихія – інтриги, до них він вдається навіть у стосунках із рідними братами. Можна думати, що, силою заволодівши великокнязівським престолом, Всеволод почувався незручно і невпевнено. Вже через кілька днів після усунення В'ячеслава «седню Всеволоду Києве, и тогда нача слатися къ Володимеричемъ [Мономашичам] и ко Мъстиславичема⁵⁹, хотя мира с ними»⁶⁰.

Та Мономашичі і Мстиславичі (главою останніх був діяльний син Мстислава Володимировича Ізяслав) відхилили його мирну пропозицію і домовилися разом піти на Київ. Всеволоду довелося зібрати братів-Ольговичів, покликати Володимира Давидовича та Володимирка Володаревича галицького. Все недовге, шестилітнє правління Всеволода пройде у воєнних зіткненнях із конкурентами, маневруванні між рідними братами і братами у перших Давидовичами та нацькуванні суперників одного на одного. Мабуть, тому, що в основі «Повісті про Всеволода» лежать джерела, які йому здебільшого не симпатизували, він охарактеризований у своїй повісті геть непривабливо.

Повістяр осудливо зауважує: «Сам [Всеволод] хотяше землю всю [Русь] держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленська, а подъ Изяславомъ Володимеря»⁶¹. То були доменіальні володіння обох старших Мстиславичів. Продовжуючи політику усунення конкурентів із південної Руської землі, він намірився вигнати Андрія Мономашича з Переяславля Руського, звідки той загрожував його київському князюванню. Але Андрій виклично відповів Всеволоду: «Въ Переяслави хочю на своей отчине смерть прияти. Оже ти, братъ, не досити волости, всю землю Рускую държачи, а хочещи сея волости. А убивъ мене, а то тебе волость, а живъ не иду изъ своей волости». Андрій розбив військо Всеволодова брата Святослава, і «заутра миръ створиста Всеволодъ съ Андреємъ». До цих слів книжник додав багатозначну ремарку: по тому «целова крестъ Андрей, Всеволодъ же бяше не целовалъ креста еще». Тієї ж ночі загорівся Переяславль, Всеволод налякався і нікого не послав до міста гасити пожежу, натомість вранці повинився перед Андрієм і визнав, що у пожежі винен він сам, бо вчасно не приніс присягу на хресті⁶². Ця повчальна історія лиховісним камертоном звучить протягом усієї «Повісті про Всеволода».

Як підкреслює повістяр, Всеволод Ольгович не скористався з уроків невдалого князювання Ярополка Володимировича. Бо він почав ворогувати не лише з Мономашичами–Мстиславичами, а й зі своїми братами та іншим чернігово-сіверським родом – Давидовичами. Всеволод короткозоро зробив ставку на честолюбного онука Мономаха Ізяслава Мстиславича. 1142 року він надав Ізяславу Володимир-Волинський, наділив сина Святослава Туровим, проте обділив рідних братів Ігоря і Святослава. «И бысть братъи его тяжко сердце Игореви и Святославу: волости бо даетъ сынови, а братъи не надели ничимъ же». Вони хотіли одержати від нього Чернігівську і Новгород-Сіверську волості⁶³. Адже, зробившись київським князем, Всеволод залишив за собою і престол Чернігова, що викликало справедливе обурення братів.

І далі Ігор і Святослав Ольговичі вперто продовжували вимагати від Всеволода родові землі й вирішили самі здобути собі волості: «Ты намъ братъ старейший, аже ны не даси, а намъ самимъ о себе поискати!»; и распрѣвшеся съ Всеволодомъ и поехала отъ Киева ратью на Вячьслава» у союзі з Давидовичами⁶⁴. Всеволод згадав, нарешті, що він – київський князь, і послав В'ячесла-

ву Володимировичу «вои в помочь». Йому довелося також задобрити невеликими земельними пожалуваннями братів-Ольговичів і Давидовичів, аби розірвати їх союз.

Нелогічна й короткозора міжкнязівська політика Всеволода Ольговича заважала здійсненню його планів. Він так і не зумів посварити між собою нащадків Мономаха, не зміг навіть зробити рідних братів своїми союзниками. Всеволод марно продовжував шукати союзу з Мономашичами, аби хоч якось зміцнити своє становище у Києві. Тому він дозволив сісти в Переславлі Південному Ізяславу Мстиславичу, вивівши того з Володимира-Волинського, а Володимир віддав синові Святославу. Повістяр відгукнувся на ту його дію словами: «Не любяхуть сего Олговици, братья Всеволожа, и поропташа на нь, оже любовь имеешь съ Мьстиславичи...»⁶⁵. У той час Всеволод зумів якось примирити братів, кинувши їм дрібні володіння. Але невдоволення серед молодших Ольговичів не вщало.

Всеволод Ольгович, великою мірою під тиском суспільної думки, насамперед феодального середовища Русі, час від часу докладав зусиль до зміцнення державної структури, підірваної розкольницькими діями самого великого князя та його братів. У 1144 р. він зібрав князівську коаліцію і пішов походом на галицького государя Володимирка Володаревича, котрий не бажав йому «поклонитися». Брат Ігор умовив Всеволода почати переговори. (Книжник не приховує того, що за це галицький князь обіцяв Ігорю по смерті брата допомогти йому сісти у Києві). Наляканий Володимирко визнав зверхність Всеволода і заплатив величезну контрибуцію – більше двохсот кілограмів срібла⁶⁶.

Повістяр доніс до нас історію останнього року князювання Всеволода. Він довго і тяжко хворів, через що (як пояснює повістяр) і не зміг вдруге упокорити Володимирка галицького, повернувшись із походу в його розпалі. В останні місяці життя він, мабуть, згадав, що очолює клан Ольговичів і вирішив потурбуватися справами київського князіння. Він зібрав братів-Ольговичів і Давидовичів, запросив Ізяслава Мстиславича, в якому даремно, як з'ясувалося, бачив союзника і виклав перед ними свої наміри. Всеволод заявив, що йтиме по стопах Мономаха. Адже той посадив у Києві сина Мстислава, а Мстислав передав престол братові Ярополку. Отже, сказав Всеволод, «азъ по себе даю брату своему Игореву Киевъ»⁶⁷. Він змусив князів присягнути у вірності своєму наступнику. До цих слів складач «Повісті про Всеволода» додав проникливе зауваження: «И много замышлявшу Изяславу Мьстиславичу, нужна бысть целовати крестъ»⁶⁸.

Всеволод Ольгович також закликав князів присягнутися його братові Ігорю в тому, що не будуть вимагати волостей від нього, а задовольняться тим, «что вамъ начнетъ даяти, но по воли, а не по нужи»⁶⁹. Однак цей його заклик залишився не почутим.

Напередодні кончини Всеволод запросив до себе проводирів київського віча і вимагав від них присягнути на вірність його братові Ігорю. «Они же вси целоваше к нему [Ігорю] крестъ, рекуче: «Ты намъ князь», и яшася по нь лестью»⁷⁰, тобто, присягнули нещиро. Так само нещиро підтвердили свою вірність Ігореві Ізяслав Мстиславич і Давидовичі. А другого дня Всеволод помер. Це сталося 1 серпня 1146 р.⁷¹

Так само, як у повістях про Мстислава і Ярополка Володимировичів, «Повість Всеволода Ольговича» у тому вигляді, в якому вона дійшла до нас, не завершується панегіриком покійному. На мою думку, його й не існувало. При тому, що ставлення повістяра до цього государя взагалі суперечливе, його князювання перейшло в заворушення киян, котрі піднялися проти брата покійного Ігоря. Мабуть, творець повісті визнав для себе недоцільним складати похвалу князеві, котрий розбурхав суспільство і, врешті-решт, призвів країну до громадянської війни.

Та ані князі-Рюриковичі, ані київське віче, очевидно, не збиралися виконувати умови присяги щодо Ігоря Ольговича, складеної на хресті перед Всеволо-

дом. Занепокоєний Ігор «єха Киеву, и созва кияне вси на Ярославль дворъ, и целовавше къ нему хрестъ...»⁷² – вдруге за останні дні. Порушення «хрестного целования» було в ті часи буденною справою. Порушники, певно, вважали, що роблять це з високих політичних міркувань, а вже справа священика (чи митрополита, коли йшлося про київського князя) відпустити їм гріх. Дійсно, коли Ігор повернувся до палацу, віче знову зібралося біля Турової божниці й почало кликати його до себе. Він послав до них брата Святослава, бо сам мав хворобу ніг, не міг ходити, та й, мабуть, їздив верхи через силу. І тепер уже Святослав від імені брата цілував хрест вічу в тому, що над городянами не будуть чинити насильств і судитимуть справедливо⁷³. Здавалося б, конфлікт між князем і городянами владнали. Тут на політичну сцену виступив найбільш активний Мономахич – Ізяслав Мстиславич. Далі «Повість Всеволода Ольговича» якось непомітно переходить в аналогічний твір про Ізяслава Мстиславича. Але вона за-слуговує на окремий розгляд.

¹ Видається, звичайно ж, за Іпатіївським списком (ПСРЛ. – Т.2. –Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908). У цій праці я скористався більш зручним для читання виданням: Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871.

² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.571.

³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.94.

⁴ Бестужев-Рюмин К.М. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.125–150.

⁵ Бестужев-Рюмин К.М. Указ. соч. – С.149–150 та ін.

⁶ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – С.5 (передрук із першого видання: К., 1923).

⁷ Там само. – С.12.

⁸ Показовою у цьому плані є його багатотомна «Історія України-Руси».

⁹ Ерёмин И.П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома). – Т.VII. – Л., 1949. – С.82.

¹⁰ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.174–175.

¹¹ Див.: Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – Гл.III: Хронологический комментарий к Ипатьевской летописи. – С.124–211.

¹² Строев П.М. Предисловие к изданию «Софийского временника». – Санкт-Петербург, 1820.

¹³ Лихачёв Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк // Повесть временных лет / Подг. текста, перев., ст. и комм. Д.С.Лихачёва. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.291.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.110–115.

¹⁵ Там же. – С.92.

¹⁶ Там же. – С.87, 88, 110.

¹⁷ Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т.1. – Москва, 1987. – С.184.

¹⁸ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.391.

¹⁹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.226.

²⁰ Див., напр.: Повесть временных лет. – С.91.

²¹ Між князями-ізгоями Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, з одного боку, та київським князем Ізяславом Ярославичем і його братом Всеволодом, з іншого. У битві загинули Ізяслав і Борис. Олег із рештками дружини втік до Тмуторокані, а Всеволод вокняжився у Києві.

²² Повесть временных лет. – С.103.

²³ Орлов А.С. Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.37.

²⁴ Повесть временных лет. – С.103.

²⁵ Там же. – С.92.

- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Орлов А.С. Указ. соч. – С.37.
- ²⁸ Повесть временных лет. – С.95, 96, 112; Орлов А.С. Указ. соч. – С.37.
- ²⁹ Лихачёв Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк. – С.284.
- ³⁰ Урочище на Долобському (Дулебському) озері у Київській землі.
- ³¹ Повесть временных лет. – С.117–118.
- ³² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.77.
- ³³ Повесть временных лет. – С.122.
- ³⁴ Котляр М. Данило Галицький. – К., 2002. – С.325 та ін.
- ³⁵ Повесть временных лет. – С.129.
- ³⁶ Там же. – С.122.
- ³⁷ ПСРЛ. – Т.1. Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – 2-е изд. – Ленинград, 1927. – Стлб.293–294. У Лаврентіівському ізводі вміщено дещо інший, ніж у Київському, варіант Повісті Мономаха.
- ³⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.209.
- ³⁹ Там же. – С.216.
- ⁴⁰ Там же. – С.217–218.
- ⁴¹ Там же. – С.220, 246.
- ⁴² Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950 (Литературные памятники). – С.26.
- ⁴³ Див.: Орлов А.С. Указ.соч. – С.44.
- ⁴⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. – К., 2005. – С.138.
- ⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С.208.
- ⁴⁶ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.111–129. На цих сторінках життєпис Мономаха має певні ознаки воїнської повісті.
- ⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С.206–207.
- ⁴⁸ Там же. – С.208.
- ⁴⁹ Там же. – С.209–210.
- ⁵⁰ Там же. – С.217.
- ⁵¹ Там же. – С.212–217.
- ⁵² Там же. – С.212–214.
- ⁵³ Там же. – С.215–216.
- ⁵⁴ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.145–146.
- ⁵⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.11–12.
- ⁵⁶ Толочко П.П. Указ. праця. – С.140–142.
- ⁵⁷ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века // История СССР. – 1959. – №5. – С.61–62.
- ⁵⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.217.
- ⁵⁹ Синам Мстислава Володимировича.
- ⁶⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.218.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Там же. – С.218–219.
- ⁶³ Там же. – С.222.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. – С.223–224.
- ⁶⁶ Там же. – С.225–226.
- ⁶⁷ Там же. – С.227.
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Там же. – С.229.
- ⁷¹ Там же. – С.229, 457.
- ⁷² Там же. – С.229.
- ⁷³ Там же.

In our opinion, the Kyiv Chronicle is izvod, which consists mainly of war stories connected analytical articles. This exploration examines novels by Volodymyr Monomakh, his sons – Mstyslav and Yaropolk, and nephew Vsevolod Olhovych.